

УДК 321.7

DOI: <https://doi.org/10.30970/PPS.2022.42.25>

ТРАНСФОРМАЦІЯ ДЕМОКРАТИЧНОГО СВІТОГЛЯДУ В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНИХ ЗАГРОЗ

Віра Гапоненко

*Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана,
Юридичний інститут, кафедра політичних технологій
вул. Ілленка, 81, 02222, м. Київ, Україна*

Володимир Рихлік

*Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана,
Юридичний інститут, кафедра політичних технологій
вул. Ілленка, 81, 02222, м. Київ, Україна*

У статті розглядаються напрями трансформації демократичного світогляду, його основних цінностей та впливу на розвиток демократії в Україні та світі, аналізуються попередні дослідження проблематики та джерельна база, формулюються авторські рекомендації щодо подолання кризи демократичного світогляду та висновки щодо перспектив подальшої демократизації.

Завдяки методології неінституціоналізму було сформульовано концептуальну модель щодо взаємозалежності всіх аспектів демократії та інтегруючої ролі світоглядного виміру, проаналізована ймовірність наукового припущення щодо потенціалу розвитку демократії на основі соціального капіталу і громадянської активності у поточній ситуації.

Виділено чотири основні показники трансформації демократичного світогляду. По-перше, виявлено специфіку елітарних світоглядних норм і правил, що полягає у непослідовності, нерішучості та популізмі західних лідерів та дезінтегрованості, деструктивній критиці, непрофесійності української еліти. По-друге, з'ясовано сучасні особливості масової свідомості в Україні і країнах ЄС. Обґрунтовано позитивну динаміку трансформації демократичної свідомості на рівні громадянського суспільства, зокрема активізація суспільної діяльності, формування консолідованих поглядів, збільшення інтегрованості суспільства, зміцнення соціального капіталу.

Сформульовано висновки щодо прогресивного вектору трансформації демократичного світогляду попри низку загроз у світі та Україні зокрема, що обумовлює можливість використання його потенціалу для збереження та подальшої еволюції демократичних методів управління.

Висловлено рекомендації щодо підтримання демократичного світогляду на сучасному етапі, що зводяться до нормативного регулювання суспільних відносин на основі основних цінностей демократії (свободи і рівності можливостей), розробки та впровадження інформаційної політики із забезпечення інформаційної безпеки, патріотичного виховання, формування толерантного ставлення до будь-яких проявів інакомислення, попередження паніки в умовах дефіциту інформації.

Ключові слова: демократичний світогляд, демократичні цінності, громадянська позиція, громадянська активність, соціальний капітал.

Аксіомою політичної науки є важлива роль політичної культури громадян та еліти у процесі демократизації. Без високого рівня політичної свідомості, готовності брати участь у політичних і громадських заходах, проявляти активність у відстоюванні своїх прав та цінностей, пріоритету плюралізму і толерантності над соціальною захищеністю демократія може бути лише формальністю.

Сучасний світ без сумніву переживає глибоку кризу демократії, оскільки під загрозою опиняються традиційні ринкові відносини, принципи міжнародного права, представницькі

структури. Подібні виклики давались взнаки вже в умовах карантинних обмежень, однак особливої гостроти вони набувають у зв'язку із російським вторгненням в Україну. Нині для всього світу актуальним є питання чи достатньо сильними є цінності демократії, щоб вистояти під тиском автократичної агресії. Шукаючи відповідь, варто звернути увагу на світоглядний чинник демократизації, оскільки саме він є найстійкішим до змін.

Особливий дослідницький інтерес становить визначення перспектив подальшого розвитку демократії в Україні та світі, обґрунтування здатності демократичних політичних систем реагувати на суспільно-політичні загрози та попереджувати їх, сформулювати рекомендації щодо сприяння виходу з кризи на рівні держаних органів влади.

Проблематика світоглядних засад демократизації, безумовно не нова у політичній науці. Зокрема на концептуальному рівні вона розроблялась представниками теорії консолідованої демократії [1] та неоінституціоналізму [2]. Вони послідовно доводять пряму залежність між «готовністю» суспільства до демократії та ефективністю демократичних інститутів, необхідність перетворення демократичних правил політичних відносин у внутрішню настанову як громадян, так і політичної еліти. Особливо цікавими в контексті сучасних обставин є дослідження Р. Інглгарта, що обґрунтував принципову роль пріоритету цінності свободи над цінністю безпеки у процесі демократизації [3].

Також важливою складовою вивчення ролі демократичного світогляду в умовах глобальних викликів є розкриття причин, проявів та наслідків кризових етапів розвитку демократії, які С. Гантінгтон назвав «відкатами» [4]. До сучасних відкатів дослідники [5; 6] відносять світову фінансову кризу 2008 року, кризи біженців та пандемії коронавірусу. До їх загальних особливостей відносять правові обмеження свободи громадян з метою їх безпеки та збереження громадського порядку передбачені «надзвичайним станом» або «станом стихійного лиха». Водночас, нового звучання ці проблеми набувають за воєнного стану. Зміни демократичного світогляду за таких обставин досі не досліджувались.

Тому **метою статті** є з'ясування особливостей трансформації демократичного світогляду в умовах сучасної кризи.

Для досягнення поставленої мети автори застосовують методологію неоінституціоналізму і формулюють концептуальну модель щодо взаємозалежності всіх аспектів демократії та інтегруючої ролі світоглядного виміру. Це дає підстави висловити наукове припущення щодо залежності ефективності демократичних інститутів від пріоритету демократичних цінностей. Для полегшення політичного аналізу трансформації демократичного світогляду виділимо чотири основні показники кластери: специфіку елітарних світоглядних норм і правил, західних лідерів та української еліти, а також особливості масової свідомості в Україні і країнах ЄС.

Специфіка світоглядних позицій лідерів ЄС.

Формально інституції ЄС займають єдину позицію у реагуванні на російське повномасштабне вторгнення на територію України. Так, спеціальна сесія Генеральної асамблеї Організації Об'єднаних Націй переважною більшістю голосів проголосувала за резолюцію, яка «найрішуче» засуджує неспровоковане вторгнення Росії в Україну. У резолюції, схваленій 2 березня 141 членом органу, що складається зі 193 представників, до росії звернулись з вимогою негайно припинити війну в Україні та вивести всі свої війська з території України. Так само одностайними були депутати Європейського парламенту, що більшістю голосів затвердив резолюцію з рекомендацією державам-членам ЄС працювати над наданням Україні статусу кандидата на вступ (637 голосів – «за», 13 – «проти», 26 – утрималися). Нарешті, було підтримано статус України як кандидата на вступ в ЄС (529 євродепутатів «за», «проти» – 45, утрималися – 14).

Однак, персонально позиції провідних політичних лідерів ЄС істотно різняться щодо масштабів санкцій проти РФ і військової допомоги для України, членства останньої в ЄС і НАТО. Так, уряди Великої Британії, Польщі та країн Балтії закликають до однозначної підтримки України у її боротьбі проти агресора. З іншого – лідери Угорщини, Франції, Німеччини та Італії висловлюють неоднозначні тези. Наприклад, представники уряду Угорщини озвучили низку антиукраїнських, неприйнятних заяв, зокрема проти нових санкцій проти РФ. На початку травня президент Франції Еммануель Макрон з трибуни Європарламенту закликав до припинення вогню між Росією та Україною та попросив Захід «не піддаватися спокусі приниження та духу помсти». Прем'єр-міністр Італії Маріо Драгі у Білому домі, заявив, що люди в Європі хочуть «подумати про можливість припинення вогню і відновлення переговорів, що заслуговують на довіру». Джо Байден вагався щодо надання Україні ракетних систем, «які можуть завдати удару по Росії». Показовими є процес і результати переговорів членів ЄС щодо ембарго на російську нафту.

Причинами такої невизначеності є передусім мотиви економічної доцільності. Поточний стан міжнародних економічних відносин засвідчує безмістовність тези про глобальну демократизацію внаслідок глобалізації економіки [7]. Виявляється вільний ринок також сприяє зміцненню сировинних автократій, посилює їх експансіоністські настрої. Беззаперечно, що з економічної точки зору припинення відносин з РФ є вкрай невігдним. Воно призведе до значних втрат економіки, підвищення цін на пальне, продукти харчування та товари першої необхідності. Найбільше цей тягар відчують найбідніші верстви населення.

Також пояснити неоднозначність позицій європейських лідерів у підтримці демократичних цінностей можна популістськими тенденціями. На жаль, популізм завжди супроводжує демократію, оскільки політики уникають ухвалення непопулярних рішень, побоюючись втратити електоральну підтримку. Цікавим є й той факт, що найбільш непослідовно свою підтримку Україні висловлюють країни у яких щойно відбулися вибори (Угорщина, Франція). Це підкреслює залежність провідних політичних лідерів від громадської думки, небажання брати на себе відповідальність за рішучі та необхідні, але складні у реалізації рішення.

Водночас, популістські політичні сили як представники радикального спрямування підривають фундаментальні підвалини демократії, дестабілізуючи представницькі установи. Як свідчать цифри в умовах кризи роль популістів та, що особливо деструктивно для суспільного розвитку, застосування популістських методів управління значно зростає. Так, результати виборів у 22 європейських країнах показують, що партії з антиелітарною, нативістською та націоналістичною риторикою в середньому виграли 16% загальної кількості голосів на останніх парламентських виборах в кожній з країн. Ще десять років тому цей показник становив 11%, у 1997 році – 5% [8]. Ймовірно, що теперішня криза зумовить подальше зростання представництва популістів.

Тобто, в умовах кризи політичні еліти здебільшого демонструють регрес у демократичному світогляді, що полягає у відсутності єдиної позиції та популізму.

Особливості світогляду української політичної еліти.

В умовах української гібридності політичного режиму політична еліта формувалась непослідовно та балансувала між демократичним та авторитарним світоглядом. Оновлення еліти відбувалось вкрай повільно, здебільшого у результаті акцій громадської непокори. «Нова» еліта щоразу змінювалась лише формально, зосереджуючи основні зусилля на внутрішній боротьбі за важелі впливу, вводючи додаткові обмеження для конкурентів з метою знизити ризик поразки на виборах і підвищити власну електоральну перемогу. Вони швидко втрачали довіру, надаючи підстави для реваншу авторитарних еліт [9].

На жаль, сучасна еліта продовжує конкурувати між собою, шкодячи національним інтересам, використовуючи ситуацію в країні для здобуття електоральних вигід.

Специфіка світогляду європейських громадян.

Зростання антидемократичних настроїв у європейських країнах публіцисти прогнозували у зв'язку з потенційною міграційною кризою [10]. У 2016 році за сирійської міграційної кризи такі побоювання були цілком обгрунтованими, оскільки приблизно половина європейців висловлювались проти потоків біженців, вважали що вони шкодять добробуту місцевого населення, знижують соціальні стандарти життя та навіть побоювались зростання терактів [11].

На щастя у лютому 2022 року, коли мільйони українців перетнули кордон з метою пошуку тимчасового притулку, зумовивши значне зростання чисельності населення європейських держав, соціологічні опитування продемонстрували іншу тенденцію. Так, станом на квітень 2022 року більшість жителів Євросоюзу готові приймати українських біженців (88%), надавати економічну (80%) та гуманітарну (93%) підтримку Україні, підтримують антиросійські санкції (80%), фінансування постачання військової техніки в Україну (67%), вступ України в ЄС (66%). Найбільша підтримка такої ідеї серед мешканців Португалії (87%), Естонії (83%), Литви (82) та Польщі (81%). Натомість найменше охочих бачити Україну в ЄС серед громадян Угорщини (48%), Болгарії (51%) та Люксембургу (52%) [12].

Пояснити такий рівень підтримки можемо переважанням ідеалів свободи і братерства над економічними і соціальними вигодами.

Особливості трансформації світогляду українців.

Як свідчать результати соціологічних досліджень у 2014-2020 роках українці не надто поділяли демократичний світогляд, оскільки близько 54% опитаних готові були відмовитись від демократичних цінностей заради гарантій безпеки [13]. В умовах високого рівня милітаризованості суспільних настроїв, боротьби над зовнішнім ворогом відбулась консолідація суспільства навколо ідей демократії, оскільки перемога мислиться як утвердження демократії. Українці згуртувались навколо ідеї державної незалежності, що є основою формування національної ідеї та ідентичності. Зокрема, єдність спостерігається в оцінці діяльності Збройних Сил України, яку підтримують 98% опитаних. Значно зросла й готовність боронити Батьківщину. Загалом це 80% опитаних (на Півдні цей показник становить майже 80%, на Сході – майже 60%), тоді як у 2020 році цей показник становив лише 59% [14]. Тобто, спостерігається значне зростання громадянської відповідальності та суспільної активності. Про зміцнення українського громадянського суспільства свідчать масштаби волонтерської діяльності, благодійництва, спілок самопомоги.

Отже, на рівні масової свідомості спостерігається позитивна динаміка поваги до демократичних цінностей, громадянської активності як в Україні, так і в європейських державах. Застосовуючи ці результати до дослідницької моделі, можемо зробити висновок про належний потенціал еволюції демократії, здатність світоглядного чинника стимулювати розвиток громадянського суспільства, а інститути останнього своєю чергою тиснутимуть на владу.

Таким чином російська агресія стимулює світоглядні зміни в Україні і світі, оскільки зникають традиційні уявлення про національну, економічну, соціальну безпеку. Політичні еліти ЄС доволі не одноставно реагують на військове вторгнення РФ до України, переслідуючи насамперед до реалізації національних інтересів, зокрема прагнення посилення свого впливу на електорат і ролі своєї держави як геополітичного гравця у регіоні. Серйозним викликом стала реакція на запит про прискорений вступ України до ЄС, надання фінансової та військової допомоги нашій державі, управління міграційними потоками тимчасово

переміщених осіб. Йдеться передусім про зону вільного пересування, відсутність співпраці у цьому напрямі між членами ЄС, перспективи перегляду політики «відкритих дверей».

Натомість на масовому рівні, попри обмеження демократичних принципів управління в умовах воєнного стану, пріоритет фізичної безпеки над всіма іншими цінностями, поширення мілітаристських настроїв, світоглядний чинник демократизації посилюється і проявляється як готовність відстоювати цінності демократії, мобілізувати всі ресурси на подолання кризи, демонструючи здатність ефективно усувати нагальні суспільні проблеми шляхом самоорганізації. Багатьох цілей було досягнуто за ініціативи громадських активістів, волонтерів, громадських організацій за мінімальної участі держави. У такий спосіб формується і зміцнюється соціальний капітал, що становить соціальну базу, рушійну силу розвитку демократії.

Сказане дає підстави сформулювати рекомендації щодо підтримання позитивного вектора трансформації демократичного світогляду на сучасному етапі. Це, по-перше, нормативне регулювання, що базується на повазі основних цінностей демократії – свободи і рівності можливостей. Він може бути реалізований у наданні пріоритетного значення сфері бізнесу, залучення інвестицій, волонтерів у наповненні державного бюджету, відновлення економіки, процесів реінтеграції.

По-друге, має бути розроблена та впроваджена інформаційна політика, спрямована на забезпечення інформаційної безпеки, патріотичного виховання, формування толерантного ставлення до будь-яких проявів інакомислення, попередження паніки в умовах дефіциту інформації.

Отже, попри низку загроз сучасному демократичному світогляду у світі та Україні зокрема, цілком ймовірним видається використання його потенціалу для збереження та еволюції демократичних методів управління. Демократичні цінності мають сприяти впровадженню безпекових заходів на основі правових гарантій проти зловживань, зміцнення інститутів громадянського суспільства, залучення громадян до політичної участі, розвиток місцевого самоврядування.

Список використаної літератури

1. Шмиттер Ф. Размышления о гражданском обществе и консолидации демократии. Полис. 1996. № 5. С. 16–27.
2. Романюк А. Новий інституціоналізм та поняття інституту в політичній науці // Вісник Львівського університету. 2006. Вип. 17. С. 88–94. (Серія : філософські науки).
3. Инглихарт Р. Модернизация, культурные изменения и демократия: Последовательность человеческого развития. К. – М. : Новое издательство, 2011. 464 с.
4. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века. М. : РОССПЭН, 2003. 365, [2] с.
5. Rezmer-Płotka K. Abusing a neo-militant democracy or becoming a quasi-militant democracy. Політичне життя. 2021. № 4. С.37–40.
6. Гвоздь В. Причини згорання демократії у світі та висновки для України. URL: <https://bintel.org.ua/analytics/geopolitics/prichini-zgortannya-demokratii-u-sviti-ta-visnovki-dlya-ukrainy/> (дата звернення: 28.06.2022).
7. Козюк В. Глобалізація та демократія: тернистий шлях взаємозв'язку. Вокс Україна. 1 квітня 2022. URL: <https://voxukraine.org/globalizatsiya-ta-demokratiya-ternistyj-shlyah-vzayemozv-yazku/> (дата звернення: 29.05.2022).
8. Проценко В. Антологія популізму. URL: <https://voxukraine.org/longreads/populism/index.html> (дата звернення: 29.05.2022).
9. Гапоненко В. Система інституційних чинників політичної демократизації в Україні. К. : КНЕУ, 2020. 320 с.

10. Теплі обійми можуть охолонути. Як криза українських мігрантів змінять Європу. Переклад матеріалу Etsonomist. Forbes Україна. 27 березня 2022. URL: <https://forbes.ua/inside/yak-kriza-ukrainskikh-bizhentsiv-zminit-evropu-26032022-5061> (дата звернення: 22.05.2022).
11. Опитування: Більшість в ЕС бояться терактів через наплив біженців. DW. 2016. URL: <https://www.dw.com/uk/%D0%BE%D0%BF%D0%B8%D1%82%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F-%D0%B1%D1%96%D0%BB%D1%8C%D1%88%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C-%D0%B2-%D1%94%D1%81-%D0%BF%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D1%8E%D1%94%D1%82%D1%8C%D1%81%D1%8F-%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B0%D0%BA%D1%82%D1%96%D0%B2-%D1%87%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B7-%D0%BD%D0%B0%D0%BF%D0%BB%D0%B8%D0%B2-%D0%B1%D1%96%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D0%B2/a-19394447> (дата звернення: 22.05.2022).
12. Більшість європейців підтримують Україну. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/05/06/66-уєвропејсзів-підтримуют-вступ-україну-в-уєс-најбілше-у-португаліји/> (дата звернення: 02.06.2022).
13. Цінності українців pro et contra реформ в Україні. Фонд «Демократичні ініціативи». URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-other_news/1850963-78799c8650906a9dd662c6e6db323ee1.html (дата звернення 28.06.2022).
14. Загальнонаціональне опитування: Україна в умовах війни (1 березня 2022) / Рейтинг. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/obschenacionalnyu_opros_ukraina_v_usloviyah_voynu_1_marta_2022.html (дата звернення: 28.06.2022).

TRANSFORMATION OF THE DEMOCRATIC WORLDVIEW IN THE CONDITIONS OF GLOBAL THREATS

Vira Haponenko

*Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman,
Law Institute, Department of Political Technologies
Illenka str., 81, 02222, Kyiv, Ukraine*

Volodymyr Rykhlik

*Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman,
Law Institute, Department of Political Technologies
Illenka str., 81, 02222, Kyiv, Ukraine*

The article considers the directions of transformation of democratic worldview, its basic values and influence on the development of democracy in Ukraine and the world, analyzes previous research and source base, formulates author's recommendations for overcoming the crisis of democratic worldview and conclusions on further democratization.

By using the methodology of neo-institutionalism, a conceptual model of interdependence of all aspects of democracy and the integrative role of worldview was formulated, the probability of scientific assumptions about the potential of democracy based on social capital and civic activity in the current situation was analyzed.

There are four main indicators of the transformation of the democratic worldview. First, the specifics of elite worldview norms and rules are revealed, which consists in inconsistency, indecision and populism of Western leaders and disintegration, destructive criticism, unprofessionalism of the Ukrainian elite.

Secondly, the modern features of mass consciousness in Ukraine and EU countries are clarified. The positive dynamics of the transformation of democratic consciousness at the level of civil society

is substantiated, in particular, the intensification of social activity, the formation of consolidated views, increasing the integration of society, strengthening social capital.

Conclusions are formulated on the progressive vector of transformation of the democratic worldview despite a number of threats in the world and Ukraine in particular, which determines the possibility of using its potential to preserve and further evolve democratic methods of governance.

Recommendations for maintaining a democratic worldview at the present stage, which are reduced to the normative regulation of social relations based on the basic values of democracy (freedom and equality of opportunity), development and implementation of information policy to ensure information security, patriotic education, tolerance of any manifestations dissent, prevention of panic in the absence of information.

Key words: democratic worldview, democratic values, civic position, civic activity, social capital.